УДК 902

Історія дослідження верхнього палеоліту басейну Сіверського Дінця

О. О. Кротова

У статті підкреслена важлива роль у розвитку української археології Археологічних з'їздів, проведених на рубежі XIX-XX століть. Представлено історію дослідження верхньопалеолітичних пам'яток басейну Сіверського Дінця, відкритих на протязі століття. Названо державні установи, суспільні організації та імена аматорів і вчених, що провадили дослідження. Нині пам'ятки регіону – це якісна джерельна база для вирішення проблем верхнього палеоліту Східної Європи.

Ключові слова: *Археологічний з'їзд, басейн Сіверського Дінця, верхній палеоліт, стоянка*

Археологічні з'їзди (АЗ), які провадилися в кінці XIX та на початку XX століть в Україні відіграли значну роль у розвитку археологічної науки, у тому числі, палеолітознавства. Так, на III АЗ в м. Києві (1874р.) доповіді Ф.І. Камінського та К.М. Феофілактова були присвячені відкриттю та дослідженню верхньопалеолітичної стоянки у с. Гінці Полтавської губернії – першої достовірної пам'ятки доби верхнього палеоліту у Східній Європі [31]. А на XI АЗ (м. Київ,1899р.) були представлені доповіді В.В. Хвойки та П.Я. Армашевського про відкриття і дослідження Кирилівської верхньопалеолітичної стоянки у м. Києві, яка вже тоді отримала широку відомість у Росії та за її межами [32; 2, с. 13, 18].

Хоча на XII АЗ у м Харкові (1902 р.) і не було представлено матеріалів таких яскравих та достовірних верхньопалеолітичних стоянок інформація про знахідки кам'яної доби, перш за все, неоліту, прозвучала під час з'їзду (доповідь В.О. Городцова) [8] та знайшла відображення в опублікованих матеріалах - у Каталозі виставки [10] і в анотації Д.І. Багалія до карти археологічних пам'яток [1]. Деякі з них, наприклад, на горі Крем'яниця у м. Ізюм та окремі вироби із

© Кротова О. О., 2018

кременю молочного кольору (очевидно, патиновані), представлені на виставці і описані в Каталозі, на думку сучасних дослідників, могли включати речі більш ранні, ніж неоліт [26].

Безперечно, дані про знахідки кам'яної доби на території Харківської губернії, представлені під час роботи XII АЗ та опубліковані у його матеріалах посилили інтерес наукового співтовариства краю до проблематики кам'яного віку і стимулювали проведення тут розвідувальних робіт [30].

Річка Сіверський Донець – важлива водна артерія східної частини України, яка протікає по території трьох її сучасних областей (Харківській, Донецькій, Луганській) і має у їх межах розгалужену систему приток. Її витоки та гирло (місце впадіння у р. Дон) знаходяться на території Росії.

У доповіді представлено історію дослідження основних, найбільш достовірних, пам'яток доби верхнього палеоліту регіону, які були відкриті на протязі майже століття, розкопані та опубліковані повністю або частково. Вказано державні установи та суспільні організації, що провадили (фінансували) польові роботи та імена аматорів і дослідників, які приймали участь у польових або лабораторних дослідженнях та установи, де вони на той час працювали.

Першими достовірними та опублікованими свідченнями перебування людини доби верхнього палеоліту в регіоні, є відкриття, зроблені першої чверті XX століття в басейні середньої течії р. Сіверський Донець С.О. Локтюшевим (ЛКМ) та П.П. Єфименком (ІІМК НАН СРСР) .

Місце знахідки 1919 року веретеноподібного кістяного наконечника списа разом із кістками викопних тварин (мамонта, носорога, коня, бізона, благородного та північного оленя) поблизу села Весела гора Слов'яносербського району Луганської області - одне з перших документованих верхньопалеолітичних місцезнаходжень. Воно знаходиться на косі правого берега р. Сіверський Донець за 15 км вище м. Луганська. Знахідки було зроблено місцевими жителями після повені. С.О. Локтюшев, який обстежив місцезнаходження, висловив думку, що їх могло вимити течією ріки з берегового відслонення, розташованого неподалік [21, с. 7; 1; 22, с. 65].

П.П. Єфименко, обстежуючи 1924 року місцезнаходження доби каменю, відкриті співробітником ІКМ М.В. Сібільовим у басейні р. Сіверський Донець відкрив нову багатошарову

стоянку з культурним шаром доби верхнього палеоліту в урочищі Минівський яр поблизу села Богородичне Слов'янського району Донецької області на правому березі Дінця [9, с. 5].

У 1925-1926 рр. члени Археологічної секції Наукового товариства Донбасу, яку очолював С.О. Локтюшев відкрили на Луганщині на р. Євсуг, лівій притоці Сіверського Дінця поблизу хутора Рогалик декілька місцезнаходжень кам'яної доби (Гришинське, Африканів млин, Берегове, Криничне, Шейшинова балка) та Рогалик-Якимівську стоянку, на якій він провів розкопки у 1920-1930-і роки. Спочатку дослідник датував її неолітом, а після обстеження пам'ятки в 1933 р. С.М. Замятніним та І.Ф. Левицьким відніс її до фінального палеоліту [21, с. 12-17; 22, с. 65; 23, с. 283-286; 5, с.7].

М.В. Сібільов у 1938-1940 роках розпочав дослідження стоянки Минівський яр та відкрив на р. Сіверський Донець у межах Харківської і Донецької областей кілька нових місцезнаходжень та кременеобробних майстерень доби верхнього палеоліту, які він назвав Пристенською, Шаруканською II та Пришибською стоянками. На деяких із них він провів у 1941 р. зачистки та невеликі розкопки [26; 2], матеріали яких, на жаль, не збереглися.

Д.Я. Телегін та І.Ф. Левицький продовжили у 1950 році розкопки багатошарової стоянки Минівський яр (експедиція ІА НАН УРСР), дослідивши культурні горизонти доби верхнього палеоліту та мезоліту [20, с. 183-188].

П.Й. Борисковський, досліджуючи проблему джерел високоякісного кременю, які могли використовувати мешканці відомих стоянок доби верхнього палеоліту в с. Костьонки Воронізької області у 1950-і роки відкрив і дослідив на території Білгородської області (Росія) більше десяти кременеобробних майстерень поблизу виходів кременю в районі притоки Сіверського Дінця - р. Оскол поблизу сс. Шведунівка (6 пунктів), Углово, Хохлово, Знаменське, Лобківка (2 пункти) та ін. на (експедиція ІІМК АН СРСР) [3, с. 166-191].

В 1969 році О.Т. Матюхін (ІІМК АН СРСР) та В. Я. Кияшко (РДУ) відкрили та частково дослідили неподалік від гирла р. Сіверський Донець стоянку Золотівка І, розташовану за 2 км від х. Старозолотівський Костянтинівського району Ростовської області (Росія), а також 2 місцезнаходження поблизу неї. Розкопки стоянки у 1980-1990-і роки продовжили М.Д. Праслов та В.Є Щелінський (експедиція ІІМК АН СРСР) [25]. Культурні залишки складаються

із обробленого каменю (кремінь, кварцит), фрагментів кісток (Bison priscus), у тому числі перепалених, слідів вогнищ, червоної вохри та попелу. У розкопі вони концентрувалися у трьох скупченнях, чіткі межі яких, на думку дослідників, дозволяють припустити можливість інтерпретації їх як залишків наземних житлових структур. Одну 14С дату отримано по кістковому вугіллю з культурного шару: 17400+- 700 (ГИН-1968).

У 1980-2000-і роки О.Т. Матюхін відкрив та дослідив у нижній течії р. Сіверський Донець (поблизу х. Кремінський Костянтинівського р-ну Ростовської області, Росія) групу із восьми багатошарових пам'яток доби палеоліту у балці Бирючій, з яких три мають виразні верньопалеолітичні шари) [24].

У 1974 році співробітники розвідувального загону новобудовної СДЕ ІА НАН УССР під керівництвом М.І. Гладких відкрили декілька палеолітичних місцезнаходжень і майстерень на р. Уразовій (притоці р. Оскол) поблизу сс. Герасимівка (2 пункта), Сиротине (4 пункта) та Дьоміно-Олександрівка (12 пунктів) Новотроїцького району Луганської області. Згодом на одній з них - кременеобробній майстерні Дьоміно-Олександрівка XII О.Ф. Горелік та Т.М. Клочко (ЛКМ) провели невеликі за обсягом розкопки [4; 7]. Відкрита група майстерень могла слугувати джерелом якісної крем'яної сировини для мешканців деяких верхньопалеолітичних стоянок у басейні середньої течії р. Сіверський Дінець (стоянка Ями) [15; 17] та, можливо, на середньому Дону (стоянки в с. Костьонки), подібно раніше дослідженим П.Й. Борисковським майстерням на р. Оскол.

У 1975 році співробітники загону СДЕ ІА НАН УРСР, очолюваного автором відкрили під курганом доби бронзи на правому березі р. Лугань поблизу с. Говоруха Слов'яносербського району Луганської області стоянку доби верхнього палеоліту. В 1975-1976 роках автор провела її розкопки, у процесі яких було отримано виразну колекцію виробів із кременю та визначені фауністичні залишки (кінь-Equus latipes і морська мушля-Chione gallina), а також досліджено планіграфію пам'ятки. Стратиграфію стоянки описав геолог П.І. Луцький (ЛДПІ), палеонтологію – В.І. Бібікова (ІЗ НАН УРСР) і Ю.М. Веклич (ІГ НАН УРСР) [15].

Згідно палінологічного визначення Г.О. Пашкевич періоду існування стоянки відповідає рослинність лугових степів, які, вірогідно, могли бути "умовно пов'язані з широко розповсюдженим у

Європі потеплінням, відомим під назвою ласко" [19, с. 221]. Дата 14С: 20190+-180 (Кі-10357) дещо відрізняється від палінологічного датування як більш давня.

У 1976 році на стоянці Минівський яр автор разом із О.Ф. Гореліком (ЛКМ) провели невеликі за обсягом дослідження розвідувального характеру (коштами УТОПІК) [7].

В 1977 році в с. Ями Новотроїцького району Луганської області, у верхів'ї р. Красної, притоки Сіверського Дінця під час прокопування траншеї водоводу місцеві школярі під керівництвом директора школи В.І. Батракова відкрили верхньопалеолітичну стоянку. На початку 1980-х років автор даної роботи провела дослідження пам'ятки. Стоянка має добре збережений культурний шар з чіткою структурою, крем'яними виробами, кістковим вугіллям, слідами попелу, червоної та жовтої вохри і фауною (кінь-Equus latipes, бізон-Bison priscus, благородний олень-Cervus elaphus), яку визначили В.І. Бібікова і Н.Г. Білан (ІЗ НАН УРСР).

Стратиграфію стоянки вивчала палеогеограф Н.О. Сіренко (ІГ НАН УРСР), яка визначила залягання культурного шару на глибині близько 2,5 м у відкладах лесоподібного жовтувато-сизого суглинку на поверхні бурувато-коричневого щільного суглинку, який вона ототожнювала із брянським похованим грунтом [15; 18]. Дата 14С: 19300+- 180 (Кі-0356) у порівнянні з геолого-стратиграфічними даними виглядає омолодженою. Пам'ятка знаходить аналогії серед східно-граветських пам'яток центру Східноєвропейської рівнини, що свідчить про зв'язки верхньопалеолітичного населення цих регіонів [17].

Автор у 1980-і роки провела розвідки на правому березі Сіверського Дінця та його притоках на території Слов'янського, Краснолиманського, Артемівського районів Донецької області і Попаснянського та Перевальського р-нів Луганської області (експедиція ІА НАН УРСР). Було відкрито близько 10 нових місцезнаходжень поблизу сс. Красне, Рай-Олександрівка, Закотне , а також обстежено декілька раніше відомих пунктів поблизу м. Словяногірськ, сс. Маяки, Кіровка, Крива Лука, Золотарівка та Бугаївка. Переважно, це окремі стоянки, культурний шар яких не зберігся (Золотарівка, Бугаївка) та, здебільшого, кременеобробні майстерні поблизу виходів кременю, які використовували протягом доби каменю, у тому числі у верхньому палеоліті [16].

О.Ф. Горелік у 1980-і роки розпочав дослідження здебільшого відкритих ним пам'яток фінального палеоліту поблизу смт. Петрівка (х. Рогалик) та с. Переділльське (всього 22 стоянки та місцезнаходження) на р. Євсуг, притоці С. Дінця у Станично-Луганському р-ні Луганської обл., у тому числі, Рогалик-Якимівську стоянку, раніше відкриту і досліджувану С.О. Локтюшевим. Застосувавши мікрорегіональний та комплексний підходи і низку конкретних методів вивчення структури стоянок О.Ф. Горелік виявив і на протязі 20-ти років дослідив та інтерпретував більше 20 пам'яток у межах невеликого регіону. Провадилися комплексні дослідження з геоморфології, геології, стратиграфії і палінології (Н.П. Герасименко – ІГ НАНУ), петрографії та мінералогії (П.І. Луцький, М.Я. Бланк - ЛДПІ) [5].

У басейні р. Сіверський Донець у межах Донецької області в 1980–1990-і роки О.В. Колесник і Ю.Г. Коваль (ДКМ) відкрили і дослідили кілька кременеобробних майстерень доби верхнього палеоліту – Білу гору (поблизу с. Наумиха Костянтинівського р-ну), Тетянівку, Видилиху та Вислу балку у Словянському р-ні [11; 12; 13; 14].

Висла балка – найбільш виразна з них. Це майстерня з обробки кременю, що знаходиться на відстані 3,8 км на захід від с. Сидорове Слов'янського району та 6,4 км на захід від р. Сіверський Донець, на її правобережжі, на мису, утвореному двома відрогами балки Висла. Пам'ятка відкрита в 1990 р. місцевими школярами, перші обстеження її провів краєзнавець Е.Є Кравченко, а дослідження проведене в 1992-1997 рр. під керівництвом О.В. Колесника, Ю.Г. Коваля та А.П. Весельського (експедиція ДКМ). Геологію та геоморфологію вивчала Н.П. Герасименко (ІГ НАНУ). У вивченні планіграфії культурних нашарувань прийняла участь Н.Б. Леонова (МДУ ім. М. Ломоносова), колекції крем'яних виробів – Ю.Г. Гиря (ІІМК РАН) та О.Ф. Горелік (ЛДПІ) [13].

В Ізюмському районі Харківської області з 1988 року І.А. Сніжко провадить дослідження кременеобробних майстерень-стоянок поблизу сс. Синичине та Кам'янка на р. Сіверський Донець (експедиція ХІМ). Палеогеограф Н.П. Герасименко (ІГ НАНУ, пізніше – КДУ ім. Т.Шевченка) дослідила стратиграфію пам'яток, а для Кам'янки за палінологічними даними виконала реконструкцію природного середовища [28; 29].

Нині більшість пам'яток басейну Сіверського Дінця, історію відкриття та вивчення яких викладено у даній роботі складають

повноцінну джерельну базу для вирішення проблем верхнього палеоліту як Сходу України так і Східної Європи в цілому – визначення структури стоянок, їх культурно-хронологічної періодизації, соціально-економічних реконструкцій.

1. Археологическая карта Харьковской губернии. Составлена к XII Археологическому съезду проф. Д.И. Багалеем. – М., 1906.
2. *Борисковский П.И.* Палеолит Украины: Историко-археологические очерки / П.И. Борисковский // МИА. – М.-Л., 1953. – № 40. – 464 с.
3. *Борисковский П.И.* Очерки по палеолиту бассейна Дона / П.И. Борисковский // МИА. – М.-Л., 1963. – № 121. – 229 с.
4. *Гладких М.И., Писларий И.А., Кротова А.А., Гераськова Л.С.* Исследования на Ворошиловградщине / М.И. Гладких, И.А. Писларий, А.А. Кротова, Л.С. Гераськова // АО 1974 года. – М., 1975. – С. 267-268.
5. *Горелик А.Ф.* Памятники Рогаликско-Передельского района. Проблемы финального палеолита Юго-Восточной Украины / А.Ф. Горелик – Киев-Луганск., – 2001. – 364 с.
6. *Горелик А.Ф., Кротова А.А.* Раскопки поселения в урочище Миньевский Яр / А.Ф. Горелик, А.А. Кротова // АО 1976 года. – М., 1977. – С. 282.
7. *Горелик А.Ф., Клочко Т.Н.* Исследования в бассейне р. Уразовая / А.Ф. Горелик, Т.Н. Клочко // АО 1977. – М., 1978. – С. 313.
8. *Городцов В.А.* Результаты исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 года / В.А. Городцов // Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове. 1902. – М., 1905. – С. 174-225.
9. *Ефименко П.П.* Стоянки каменного века в окрестностях г. Изюма / П.П. Ефименко // Старовинності Ізюмщини. – Ізюм., - 1928. – Вип III. – С. 5.
10. Каталог выставки XII археологического съезда в г. Харькове.- Харьков., - 1902. - 223с.
11. *Коваль Ю.Г.* Финальнопалеолитическая кремнеобрабатывающая мастерская Татьяновка I на Северском Донце / Ю.Г. Коваль // Проблемы археологии древней и средневековой истории Украины. - Тезисы докладов. – Харьков, 1995. - С. 8-12.
12. *Коваль Ю., Колесник О.* Пізньопалеолітична майстерня Біла гора-3 в Донбасі (попереднє повідомлення) /Ю. Коваль, О. Колесник // Археологічна збірка Херсонської обл. держ. інспекції охорони пам'яток. - № 1. – Херсон, 1999. – С. 99-107.

13. *Колесник А.В. (ред.)* Висла Балка – позднепалеолитический памятник на Северском Донце / А.В. Колесник // Археологический альманах. - № 11. – Донецк. – 2002. – 152 с.

14. *Колесник А.В., Вотякова О.Л., Герасименко Н.П., Снежко И.А.* Новая позднепалеолитическая мастерская в ур. Выдылыха на Северском Донце (Предварительное сообщение) /А.В. Колесник, О.Л. Вотякова, Н.П Герасименко, И.А. Снежко //Дослідження первісної археології в Україні (До 50-річчя відкриття палеолітичної стоянки Радомишль). – К.: "Корвін-Пресс", 2008. – С. 27-35.

15. *Кротова А. А.* Культурно-хронологическое членение позднепалеолитических памятников Юго-Востока Украины / А.А. Кротова // Неприна В.И., Зализняк Л.Л., Кротова А.А. Памятники каменного века Левобережной Украины. Хронология и периодизация.– К.: Наукова думка, 1986. - С. 6-73.

16. *Кротова А.А.* Новые позднепалеолитические местонахождения Юго-Востока Украины / А.А. Кротова // Археологический альманах - № 6 - Донецк, 1997 – С. 65-84.

17. *Кротова А.А.* Связи позднепалеолитического населения бассейна Северского Донца и Центра Восточно-Европейской равнины / А.А. Кротова // Особенности развития верхнего палеолита Восточной Европы. Костенки в контексте палеолита Евразии. – Серия: Исследования. – Вып. 1. – СПб. – 2002. – С. 68-80.

18. *Кротова О.О.* Пізньопалеолітичні мисливці азово-чорноморських степів / О.О. Кротова. - К., 2013.- 420 с.

19. *Кротова А.А., Пашкевич Г.А.* Верхнепалеолитическая стоянка Говоруха и ее палинологическая характеристика / А.А. Кротова, Г.А. Пашкевич // Кам'яна доба України. – К.: Шлях, 2004. – Вип. 5. – С. 217-224.

20. *Левицький І.Ф., Телєгін Д.Я.* Дослідження стоянки в ур. Минівський яр на Сіверському Дінці / І.Ф. Левицький, Д.Я. Телєгін // АП УРСР. т. 4., К., 1956. – С. 183-188.

21. *Локтюшев С.А.* Доисторический очерк Средней Донеччины / С.А. Локтюшев. – Луганск, - 1930.

22. *Локтюшев С.А.* Следы палеолита в бассейне р. Донца / С.А. Локтюшев // Итоги работ II пленума комиссии ископаемого человека советской секции междун. ассоциации по изуч. четв. периода (INQUA) - БКИЧП. - № 6-7. – М.-Л., 1940. – С. 65-68.

23. *Локтюшев С.О.* Палеолітична стоянка Якимівська балка на р. Євсуг Ворошиловградської області / С.О. Локтюшев // Палеоліт і неоліт України. - Т. І. – К., 1947. - С. 283 – 288.

24. *Матюхин А.Е.* Палеолитические мастерские по обработке кремня в долине Северского Донца (Ростовская обл., Россия) /А.Е. Матюхин // Prehistoire Europenne. - v. 13. – 1999.- P. 67-115.
25. *Праслов Н.Д., Щелинский В.Е.* Верхнепалеолитическое поселение Золотовка I на Нижнем Дону / Н.Д. Праслов, В.Е. Щелинский - СПб., 1996. – 72 с.
26. *Сібільов М.В.* Підсумки досліджень палеолітичних і неолітичних стоянок басейну р. Донця / М.В. Сібільов // Наук. зап. ін-ту історії і археології України. – 1946. - № 2. – С. 34.
27. *Сніжко І.А.* Проблематика кам'яного віку в матеріалах XII Археологічного з'їзду / І.А. Сніжко // Треті Сумцовські читання. Матеріали наукової конференції 18 квітня 1997 р. Харків, 1998. С. 4-26.
28. *Сніжко І.А.* Пізньопалеолітична майстерня біля с. Синичине / І.А. Сніжко // Археологический альманах. - № 18. - Донецк, 2006. - С. 111-117.
29. *Сніжко І.А.* Нова пам'ятка пізнього палеоліту на Харківщині / І.А. Сніжко // АДУ 2005-2007. - Вип. 9, - Київ-Запоріжжя: Дике Поле, - 2007. – С. 339-343.
30. *Сніжко І.А.* Матеріали кам'яного віку середньої течії Сіверського Дінця за Каталогом виставки XII Археологічного з'їзду / І.А. Сніжко // Святогірський альманах – Донецьк, 2013. – С. 52-61.
31. Труды III археологического съезда. Т.1, 1878. - Киев.
32. Труды XI археологического съезда. Т.1, 1901. - М.

Krotova O. O. The Research History of the Upper Paleolithic Sites at the Severski Donets basin territory. *In the paper the important role in development of the Ukrainian archeology the Archaeological conferences of the boundary XIX-XX centuries is underlined. Is presented research history of the Upper Paleolithic sites at the Severski Donets basin territory, opened within century. The institutions and foundations, the amateurs and scientists who conducted of the investigations are named. Now the region sites are qualitative source study base for the solution of the Upper Paleolithic problems of the Eastern Europe.*

Key worlds: *Archaeological conference, Severski Donets basin territory, Upper Paleolith, site*

Кротова А. А. История исследования верхнего палеолита бассейна Северского Донца. *В статье подчеркнута важная роль в развитии украинской археологии Археологических съездов, проведенных на рубеже XIX-XX столетий. Представлена история исследования верхнепалеолитических памятников бассейна Северского Донца, открытых на протяжении столетия. Названы государственные учреждения, общественные организации, имена аматоров и ученых, проводивших исследования. В настоящее время памятники региона – это качественная источниковедческая база для решения проблем верхнего палеолита Восточной Европы.*

Ключевые слова: *Археологический съезд, бассейн Северского Донца, верхний палеолит, стоянка.*